

**Кутадгу Билиг дастанындагы тууранды сөздөргө
мүнөздөмө(Kutadgu Bilig'deki Yansıma Kelimelerin Özellikleri).**

Dr. Ergün Koca¹

Түрк элдеринин XI кылымда жашаган улуу ойчулдары **Юсуп Хас Хажип Баласагуни** жана **Махмут Кашкаринин** эне тилибиз жөнүндөгү мурастарын окуп үйрөнүү, ал маалыматтарды азыркы тилибиз менен байланыштыруу, тилибиздин коомдук милдетин жогорулатуу жана тил чеберчилигин өнүктүрүүдө маанилүү маселелерден болуп саналат.

XI кылым караханиддер доорунда жашап өз чыгармалары менен түрк элдерин дүйнөгө тааныткан бул эки улуу адамдын бири-философ, ойчул жана акын болсо, экинчиси –түркология илиминин пионери. Түрк маданиятынын алтын доору эсептелген XI кылымда жазылган **Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг»** дастаны, **Махмут Кашкаринин «Дивану Лугат-ит-түрк»** чыгармалары энциклопедиялуу мүнөзгө ээ болуп, аларда түрк элдеринин тарыхы, философиясы, мамлекет, коом, бийлик, мыйзам, агартуу, этика, астрономия, дипломатия, тил адабияты, пз ик , бул Мына ошол залкар чыгармаларда берилген материалдар жөнүндө түрк маданиятынын бардык тармактары боюнча изилдөө жүргүзсө болот. Биз негизинен XI кылымда хакан тилиндеги тарыхый лексикабыздын маанилүү бир бөлүгү болуп эсептелген, тууранды сөздөр

жөнүндөгү

маалыматтарга кайрылабыз.

¹ Uluslararası Atatürk Alatur Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Тууранды сөздөр адамзаттын көрүү сезимине жана ички сезимине туурап айтылган тыбыштардан турат: «**кый-чу**» көтөрүлдү; чагылган «**жылт**» этти; жүрөгүм зың этип кетти мисалдарындагы «**кый-чу**» адамдын кулагына угулган табышка тууралган, «**жылт**» сөзү адамдын көзүнө көрүнгөн табият кубулушу тууралса, «» сөзү адамдын ички сезимин туураган болуп эсептелет. Натыйжада тууранды сөздөрдүн бир түрү тыбышты туураса экинчи бир түрү аракет жана кубулуштун образын туурайт. Ошол себептен тууранды сөздөр семантикасына карата эки түргө бөлүнөт: **1) Табыш тууранды сөздөр. 2) Элес тууранды сөздөр.**² XI кылым түрк тилинде тууранды сөздөр абдан өсүп өнүккөн болуп алар образды берүү касиетине ээ болгондугу үчүн, пикирди, образды, баяндоодо кээ бир түшүнүктөрдүн оттенкаларын түшүрүүдө чоң ролд ойногон. Мисалы: «**карч-курч**» бадыраң жегенде чыга турган табыш (1, 329)³; Ал өрүктү «**чап-чап**» этип жеди. Ал шабдаалыны **чапылдатып жеди** (1, 308); шап-шап йеди - **шапылдатып жеди** (3,160); сур-сур: эрсур сур мун өпти - адам шорпону шорулдатып ичти (3,133); чар-чур // жар-жур: ал чар чур йеди- ал колуна түшкөндү калтырбастан жеди (1,312). Бул тууранды сөздөр биздин көз алдыбызга бир канча тамак, же жемиштердин образын пайда кылат. Ал эми мына ошол бир- бирине окшобогон түшүнүктөр бир гана тууранды сөздөрдүн жардамы менен берилген.

Тууранды сөздөр реалдуу турмуштагы сырткы дүйнөнүн тыбыштык кубулуштары менен байланышта болгондугу үчүн, тууранды сөздөр тилибиздеги пикир алмашуу жана бири-бирин

² Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология Ф., 1980, 204 – 207-б.

³ Дивану – Лугат – ит – түрк чыгармасынан алынган мисалдар С. Муталиповдун котормосунда өзбекче вариантынан жана Divan ü Lügati't Türk, (Çev. Besim Atalay) Ankara. 2006. алынды.

түшүнүүдөгү маанилүү лексикү

этишинин катышы менен колдонулуп, семантикалык жактан антонимдик катарды пайда кылат: буң-буң: буң эти-оор бир нерсе жерге түшкөндө чыга турган табыш. (3,366), бүк: бүк эти-жерге түшкөндө жарылган ичи бош нерседен чыккан табыш. (3,143). Бул фактылардан байкалып тургандай тууранды сөздөр фонетикалык жана семантикалык жактан так дифференциялашкан өз алдынча сөздөр болуп эсептелет.

Демек XI кылымда тилдеги тууранды сөздөр бир топ өсүп өнүгүшү, алардын образдуулук касиетинин абдан күчтүү болушу тууранды сөздөрдүн улуу ойчулдар **Махмут Кашкари** жана **Жусуп Баласагун**и доорундагы түрк тилинин лексика катмарларынын бирден бир маанилүү бөлүгү экенин көрсөтөт. «Кутадгу билиг» дастанында окумуштуулардын көрсөтүүсү боюнча 200гө⁵ жакын антоним сөздөрүнүн колдонулуусундагы эң негизги максат карама-каршы маанидеги сөздөрдүн жардамы менен бири-бирине карама-каршы болгон эки нерсени, кубулушту салыштыруу жардамы менен алардын өзгөчөлүктөрүн так образдуу көркөм сүрөттөп көрсөтүү үчүн пайдаланылган. Ошондуктан, Жусуп Баласагундун **Жайыркы** түрк поэзиясында жамандык менен жакшылыктын, адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин, билимдүүлүк менен наадандыктын эң жогорку даражадагы көркөм салыштыруусунун теориясын жараткан акын деп айтсак аша кеткен болбойбуз. Мисалы:

6492 камуг тегшүрүлди төрү өңдилер

каралы өрүңли бир өк болдылар

(
- - ,
).

⁵ Арслан Абдулла, «Кутадгу билиг» стилистикасы, Шыңжаң Университети, 2001, 100-б

«Кутадгу билиг» дастанындагы тууранды сөздөр табият кубулуштарын, адамдын мүнөзүн, сезимин, поэзия тили менен берүүдө, образ жаратууда кеңири колдонулгандыгы байкалат. Дастандагы бул өзгөчөлүккө биринчилерден болуп белгилүү түркиялык түрколог Ахмет Эржиласун **«Кутадгу Билигтеги»** этиштерге арналган монографиясында токтолгон эле: бүр-кир – бүркүү

4892 абир бүркирер тег түнерди калык

сыта копты йирдин йадзылды бутык

(
,
).

Бул бейиттеги бүркир /бүвкир тууранды сөздөн жасалган этиштин уңгусу бүрк болуп –р мүчөсүнүн кошулуусу менен жасалгандыгы жөнүндө маалымат берет.⁶

«Кутадгу билиг» дастанындагы туранды сөздөрдү бейит саптарында аткарган милдеттерине карата төмөнкүдөй лексико-семантикалык топторго бөлүштүрүп берүүгө болот:

1. Адамзаттын сезимине байланыштуу болгон тууранды сөздөр:
күвен- - мактануу (303-бет)

603 күле бакса беглер кишике көзүн

огы көңли тирлүр күвенир өзүн

(
,
).

ов- - үбөлөө, ушалоо (348-бет)

3755 ай илиг бу төрт хажетим кыл рева

саңа тапынайын мен илиг йүз ова

(
,
).

⁶ Ercilasun A.B. Kutadgu Bilig'in Grameri (fil). Ankara, 1984, s. 20.

).

сызыг – - сыздоо (398-бет):

2579 сөзүн сөксө ялңук ачытса тилин

сүңүкке сызыг ол көңүлке ялын

(, ,).

сизик – - сезүү (400-бет):

1090 барыр мен муңар сен сизик тутмагыл

тогуглы ким өлмез тисе бүтмегил

(, , , ,).

кам- - камашуу (218-бет):

5799 агы кедзти харир өзүң өртти өз

сини яңсагучы көрүп камды көз

(, , , ,).

белиң – - коркуу, үркүү (74-бет):

1996 ивеклик белиң ол камукга явуз

калы болсо бегке йүзи болды боз

(, , , ,).

эң- - таң калуу (150):

5967 капугдын йана эвре йанды иве

эңгии □ **ивяды** **ы** □ □ **е**

(, , , ,).

улы- - улуу (493-бет):

1175 түпи йил кечер тег тириглик кечип

асыгсыз улыр мен өзүмке ачып

(
)

А оgoryдагы поэтикалык саптарда колдонулган: **күвен-, ов-, сызыг-, сизик-, кам-, белиң-, эң-, улы-** тууранды сөздөр каармандардын жакшылык жана жамандыкка болгон ички сезимдерин образдуу көрсөтүүдө абдан чеберчилик менен колдонулгандыгын бейиттерден байкайбыз.

2. Дастандагы каармандардын ошондой эле адамзаттын мүнөзүн образдуу, так, даана көрсөтүүдө колдонулган тууранды сөздөр.

аваг - назик, кыялкеч, кежир (37-бет):

403 ара көрсө еврер йана терк йүзин

аваглар нече тутса бирмез өзин

(
).

ынчык – -ыңылдоо (183-бет)

5963 агыр болды көңли ятур ынчыкын

тегип туш аңар бир ай көңли якын

(
).

Бул бейиттерде колдонулган тууранды сөздөр адамдардын уялып жана кыйналгандагы мүнөзүн көрсөтүү үчүн колдонулгандыгы сезилип турат.

3.Табият кубулуштарын образдуу сүрөттөп берүү үчүн колдонулган тууранды сөздөр.

бүркир – бүркүү (120-бет):

**4892 абир бүркирер тег түнерди калык
сыта копты йирдин йадзылды бутык
(, ,
).**

Йарук- жаркырак

**65 Иринчиг кышыг сүрди йазкы есин
Йарук йаз йана курды девлет йасын
(
)**

Йаруклук – жаркырактык (528-бет):

**831 тогар күн арыг я арыгсыз тимез
камугка яруклук бирүр эксүмез
(,
).**

көкре- -күркүрөө (275-бет):

**86 булыт көкреди үрды невбет тугы
яшын яшнады тартты хакан тугы
(, ,
).**

яшын яшна- чагылган чагылуу

**86 булыт көкреди үрды невбет тугы
яшын яшнады тартты хакан тугы
(, ,
).**

Мындай тууранды сөздөрдүн образ жаратуудагы касиетин көркөм оозеки чыгармаларда абдан күчтүү экенин «Манас» эпосунда дагы байкоого болот. Мисалы: Сөзүбүз кургак болуп калбастыгы үчүн Сагынбай Орозбактын «Манас» эпосу вариантындагы бир нече ондогон аялдардын образын сүрөттөөдө өзгөчө Кыз Сайкал, Каныкей, Акереч ж.б. портреттердин образын жаратууда адамды суктандырган күчүн жана таасирин көрсөтүүдө (ала турган) тууранды сөздөрдөн кандай пайдалангандыгын төмөнкү саптардан байкай алабыз.

Шоруктун кызы Акылай,

Шоодураган капырай,

Короз моюн, аппак эт,

Койкондогон кара бет

Карагат көздүү, кардай эт,

Кашкандаган кара бет-(2-210)

Сагынбай Акылай кыздын атына заты жарашкан сулуулугун, анын келбетинде сымбаттуу көркүндө эң бир назик ар бир мүчөсүн биринен сала бири чубалжытып, Акылайды өз көз алдында көрүп тургандай элес калтырып, адамды таң калтырган эң кооз ыр саптары аркылуу кыздын эң назик мүнөзү шоодураган жибекке, мөлтүрөгөн капкара көзү карагатка, эти менен бетинин аппактыгы карга, бүткөн боюнун көркү –моюну короздун койкойгон мойнуна салыштырылышын окуганда кимди да болбосун таң калтырган эң бир элестүүлүгү таамайлыгы менен таасындыгы суктандырат, тамшандырып таң калтырат.

Акылайдын портретин тартууда Сагынбайдын стилине мүнөздүү подтекстеги уйкаштыкка байланышкан (карагат көздүү, кардай эт, короз моюн аппак эт деген ыр саптарына карата кара бет деген

эпитеттин колдонулушунда) жашырынып жаткан сыр бар экенин элге түшүндүрө чечмелей кетели.

Кыргыз элинин каада салты боюнча атасынын төрүндөгү кызга (кыз конок деген түшүнүккө ылайык) эзелтеден эле урмат-сый менен мамиле жасалат, бул салт азыр да кармалат. Ошол салтка ылайык кыз бала атасынын төрүндө эрке өскөндүктөн конкондогон жүрүм турумун, кашкаңдаган (тайманбаган) кылык-жоругун колдоо жана жактыруу иретинде, ошондой элдик салтты эске алып, Сагынбай өзүнүн Акылайга сүймөнчүлүгүн билгизүү үчүн кара бет деген эпитетти (биз аны азыр түшүнгөндөй уятсыз, абийирсиз деген мааниде эмес) атайылап колдонгонун эскертпей көө албайбыз. Табият кубулуштарына байланыштуу болгон жогорудагы тууранды сөздөр табиятта болгон өзгөрүүлөрдү жандуу көрсөтүүгө көмөк болгон.

4. Каармандардын образын, кайгылуу, кубанычтуу абалдарын жаратууда колдонулган тууранды сөздөр.

кама- - камашуу (218-бет):

464 йүзи көрклүг эрди көрүп көз камар
сөзи йумшак эрди тили түз тамар
(
,
,
).

көпирт- - көбүртүү (280-бет)

2382 ягы көрсе алып эр көпиртүр изиг
бу каршур адзынларга тегмез кезиг
(
,
).

какыр- - какыруу (215-бет):

4113 какырма сен анда я судзма катыг

отунлук болур бу китерүү татыг

(, , ,
).

сыгтат- - ыйлатуу (396-бет):

6126 нече күлсе бир күн яна сыгтатур

нече итсе эвре бузар артатур

(, ,
).

сыгыт- - ыйлоо, ыйламсыроо (396-бет)

6295 негүке кылуур сен сыгыт ай уры

ким урды я ким сөкти не ол коры

(, ,
 - ?)

Күл - - күл

80 Калык кашы тугди көзү йаш сачар

Чичек йазды йүз көр күлер катгурар

(
)

Бул бейиттерде колдонулган тууранды сөздөр адамдардын асыл касиеттерин, баатырдыгын, кайгы-муңун жогорку көркөмдүк менен сүрөттөө үчүн колдонулган. Айрыкча 6126-бейиттеги **сыгтат** - тууранды сөзүнө күлүү сөзүн карама-каршы мааниде колдонуу менен бейиттин образдуулугун жогорулаткан.

5.Сый-урмат маанисин көркөм сүрөттөп, образдуу көрсөтүүдө колдонулган тууранды сөздөр:

сөк- - сөгүү (401-бет):

581 **бу ай толды кирди көрүндү сөкүп**

ачылды илиг көңли ол йүз көрүп

(
),
).

ярун- - жарык болуу, жаркыроо (528-бет):

2134 **төрү бирле будзны севинсе туруп**

күмүш болса эр ат ярунса көрүп

(
,
).

ярут- - жарык берүү, жаркыратуу (528-бет):

3411 **сакынч кадгу болса йулууглар өзүг**

севинч болса севнүр ярутур көзүг

(
,
).

судз- - түкүрүү (408-бет):

1338 **бу бордын копар миң язукка йүрек**

зинадын качар кут йүзүңке судзар

(
,
.)

• огорудагы бейиттерде колдонулган тууранды сөздөрдүн сыйурмат сезиминин адамзаттын рухий абалын канчалык зор таасир калтыраарын сүрөттөп берүүдө абдан чеберчилик менен колдонулганы байкалат.

6. Куштардын жана жаныбарлардын үндөрүн билдирүүдө колдонулган тууранды сөздөр:

какыла – - каздардын какылдоо (215-бет)

72 каз өрдек кугу кыл калыкыг туды

(
- , , ⁷ ,
-)

-- уулу-

**6542 тилек арзу бирле йүгүрдүм пече мен
Кутурмыш бөри тег ажунны улыттым.**

(
)

--

**6661 Чадан тег тикерлер чыбун тег сорарлар
Көпек тег үрерлер кайусын урайы**

(, ,
)

Какыла- -

**72 Каз өрдөк кугу кыл калыкыг туды
Какылайу кайнар йокары коды**

(- , ,
)

Өт- -

**76 Унин өттү кеклик күлер катгура
Кызыл агзы кан тег кашы кап кара**

(С
 ,
).

**7. «Кутадгу билигдин» түрк элдеринин психологиялык
өзгөчөлүгүнө, эстетикалык жана ахлак таануусуна байланыштуу**

⁷ Кыл-канаттуунун бир түрү кыл куйрук деп да айтылат.

**дастандын тилинде оор түйшүктөрдү жалпылаштырып айтуу
(табуу) маселесине**

3. **Çağatay, S.**, Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yay n , - Ankara, 1978, s. 29-66.
4. **Tuna O.N.**, Türkçede Tekrarlar. İ. Üniversitesi, TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV. № 1-2.
5. **Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
6. **Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
7. **Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва, 1959. с.156.
8. **Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 1957.
9. **Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956, стр. 363-372. XXXVI, 1-2, 1929.
10. **Tezcan S.**, Kutadgu Bilig Dizini Üzerine , TTK Belleten, XLV.2, s.178, - Ankara , 1981
11. **Tietze, A.**, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati , Cilt I (A-E) , - İstanbul, 2002
12. **Ölmez , M.**, Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri, Kebikeç 1, 1995
13. **Arat ,R.R.**, Kutadgu Bilig ,I, Metin, TDK, -İstanbul 1947(Ankara 1991); II, Tercüme, TTK , -Ankara 1959(1995).
14. **Arat ,R.R.**, Eski Türk Şiiri, -Ankara 1965(1986).
15. **Арслан Абдулла.** «Кутадгу билиг» стилистикасы, Шыңжаң Университети, 2001, 100-б.
16. **Коса, Е. , Musabaeva Z. ,** Kutadgu Bilig, Кыргызча Çeviri, -Бишкек, 2008.